SIRDARYO DARYOSI BO‘YIDAGI AHOLI PUNKTLARINING MADANIY-REKREATSION RESURSLARINI GEOGRAFIK BAHOLASH

Baratova Dilnoza Nuritdinovna
Guliston Davlat Universiteti
dilnozahonbaratova86@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Sirdaryo daryosi bo‘yida joylashgan aholi punktlarining madaniy-rekreatsion resurslari geografik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda hududning tabiiy-geografik sharoiti, daryo va uning qirg‘oqbo‘yi landshaftlari, to‘qay o‘simliklari, biologik xilma-xilligi, mikroiqlimiy xususiyatlari, suv rekreatsiyasi, baliqchilik, landshaft-estetik imkoniyatlari hamda tabiiy resurslarning aholi punktlarining rekreatsion rivojlanishidagi o‘rni asosiy tadqiqot obyekti sifatida qaralgan. Shuningdek, tabiiy resurslarning madaniy rekreatsiya bilan uyg‘unlashuvi, daryo bo‘yidagi aholi punktlarida ekologik, etnografik, tarixiy-madaniy va agroturistik yo‘nalishlarni rivojlantirish imkoniyatlari baholangan. Tadqiqotda geografik taqqoslash, kartografik tahlil, GIS, balli baholash, landshaft tahlili va SWOT yondashuvlaridan foydalanilgan. Natijalar Sirdaryo daryosi bo‘yidagi hududlarning rekreatsion salohiyati, avvalo, suv va qirg‘oqbo‘yi tabiiy komplekslari bilan belgilanadi degan xulosaga kelish imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: *Sirdaryo daryosi, aholi punktlari, madaniy rekreatsiya, tabiiy rekreatsion resurslar, qirg‘oqbo‘yi landshaftlari, to‘qay, biologik xilma-xillik, ekoturizm, GIS, geografik baholash.*

Аннотация: *В статье проведён географический анализ культурно-рекреационных ресурсов населённых пунктов, расположенных вдоль реки Сырдарьи. В исследовании рассмотрены природно-географические условия территории, река и её прибрежные ландшафты, тугайная растительность, биологическое разнообразие, микроклиматические особенности, возможности водной рекреации, рыболовства, ландшафтно-эстетический потенциал, а также роль природных ресурсов в рекреационном развитии населённых пунктов. Особое внимание уделено сочетанию природных ресурсов с культурной рекреацией и возможностям развития экологического, этнографического, историко-культурного и агротуристического направлений в населённых пунктах, расположенных вдоль реки. В исследовании использованы методы географического сравнения, картографического анализа, ГИС-технологии, балльной оценки,*

ландшафтного анализа и SWOT-анализа. Результаты исследования показывают, что рекреационный потенциал населённых пунктов вдоль реки Сырдарьи в первую очередь определяется водными и прибрежными природными комплексами, а также их экологическими и эстетическими характеристиками.

Ключевые слова: *река Сырдарья, населённые пункты, культурная рекреация, природные рекреационные ресурсы, прибрежные ландшафты, тугайные экосистемы, биоразнообразие, экотуризм, ГИС, географическая оценка.*

Abstract: *This article provides a geographical analysis of the cultural and recreational resources of settlements located along the Syr Darya River. The study examines the natural and geographical conditions of the area, the river and its coastal landscapes, tugai vegetation, biological diversity, microclimatic characteristics, water-based recreation, fishing, landscape and aesthetic potential, as well as the role of natural resources in the recreational development of settlements. Particular attention is paid to the integration of natural resources with cultural recreation and the potential for developing ecological, ethnographic, historical-cultural, and agrotourism activities in settlements along the river. The study employs geographical comparison, cartographic analysis, GIS technologies, scoring assessment, landscape analysis, and SWOT analysis. The results indicate that the recreational potential of settlements along the Syr Darya River is primarily determined by their aquatic and riparian natural complexes and their ecological and aesthetic characteristics.*

Keywords: *Syr Darya River, settlements, cultural recreation, natural recreational resources, riparian landscapes, tugai ecosystems, biodiversity, ecotourism, GIS, geographical assessment.*

KIRISH: Sirdaryo daryosi Markaziy Osiyoning yirik daryo tizimlaridan biri bo‘lib, uning vodiysi tarixiy jihatdan aholi joylashuvi, xo‘jalik faoliyati, sug‘orma dehqonchilik va madaniy landshaftlarning shakllanishida muhim geografik omil bo‘lib kelgan. Sirdaryo viloyati ham mazkur daryo bilan bevosita bog‘liq tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy hudud sifatida shakllangan. Rasmiy turizm ma’lumotlarida viloyat Sirdaryo daryosining chap sohilida joylashgani hamda daryo hududida baliqchilik va ekoturizm uchun imkoniyatlar mavjudligi ko‘rsatiladi. [3]

Daryo bo‘yidagi aholi punktlarining rekreatsion salohiyatini faqat mavjud tarixiy-madaniy obyektlar orqali baholash yetarli emas. Chunki rekreatsion faoliyatning hududiy tashkil etilishida tabiiy muhitning jozibadorligi, suv obyektlarining mavjudligi, qirg‘oqbo‘yi landshaftlarining estetik xususiyatlari,

mikroiqlim, o‘simlik va hayvonot dunyosi, ekologik holat hamda hududning transport jihatdan qulayligi muhim ahamiyatga ega.

Sirdaryo daryosi bo‘yidagi tabiiy komplekslarning alohida xususiyati — suv va quruqlik ekotizimlarining o‘zaro tutashganligidir. Ayniqsa, daryo bo‘ylaridagi to‘qay o‘simliklari biologik xilma-xillikni saqlash, landshaftning estetik qiymatini oshirish va ekologik turizmni rivojlantirish uchun muhim tabiiy asos hisoblanadi. Jahon bankining O‘zbekistondagi landshaftlarni tiklash loyihasi materiallarida Sirdaryo havzasidagi to‘qaylar Markaziy Osiyoning ekologik jihatdan muhim va xavf ostidagi ekotizimlaridan biri sifatida qayd etilgan.[5]

Shu sababli Sirdaryo daryosi bo‘yidagi aholi punktlarining madaniy-rekreatsion resurslarini o‘rganishda tabiiy va madaniy komponentlarning o‘zaro bog‘liqligini geografik jihatdan baholash muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi — Sirdaryo daryosi bo‘yida joylashgan aholi punktlarining madaniy-rekreatsion resurslarini, ayniqsa tabiiy rekreatsion imkoniyatlarini geografik jihatdan baholash hamda ulardan barqaror rekreatsiya va turizmni rivojlantirishda foydalanish yo‘nalishlarini aniqlash.

Tadqiqotning asosiy vazifalari: Sirdaryo daryosi bo‘yidagi aholi punktlarining tabiiy-geografik sharoitini aniqlash; daryo, qirg‘oqbo‘yi landshaftlari va to‘qay komplekslarining rekreatsion ahamiyatini baholash; tabiiy resurslarning madaniy-rekreatsion faoliyat bilan bog‘liqligini aniqlash; aholi punktlarini tabiiy-rekreatsion imkoniyatlari bo‘yicha guruhlash; GIS asosida rekreatsion salohiyatni hududiy baholash; daryo bo‘yida ekologik va madaniy rekreatsiyani rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

METOD VA NATIJALAR: Tadqiqotda geografik, kartografik, statistik, GIS, qiyosiy-geografik va balli baholash metodlaridan foydalanildi.

Tabiiy rekreatsion resurslarni baholashda quyidagi asosiy mezonlar tanlandi:

T/R	Baholash mezoni	Rekreatsion ahamiyati
1	Sirdaryo daryosining mavjudligi	Juda yuqori
2	Qirg‘oqbo‘yi landshaftlarining jozibadorligi	yuqori
3	To‘qay o‘simliklari	yuqori
4	Biologik xilma-xillik	yuqori
5	Suv rekreatsiyasi imkoniyati	yuqori
6	Baliqchilik imkoniyati	yuqori
7	Landshaft-estetik qiymat	yuqori
8	Iqlimiy qulaylik	O’rta yuqori
9	Ekologik holat	Juda muhim cheklov
10	Transport va aholi punktlariga yaqinlik	yuqori
11	Tarixiy-madaniy obyektlar bilan uyg‘unligi	yuqori

Baholashda har bir ko‘rsatkich uchun 1–5 ballik shkaladan foydalanish mumkin:

1 ball — juda past;2 ball — past;3 ball — o‘rtacha;4 ball — yuqori; 5 ball — juda yuqori rekreatsion imkoniyat.

Umumiy rekreatsion baholash quyidagi formula asosida ifodalanadi:

R = Σ (Wi × Bi) bu yerda: R — hududning umumiy rekreatsion salohiyati; Wi — baholash mezonining og‘irlik koeffitsiyenti; Bi — tegishli mezon bo‘yicha ball.

Tabiiy komponent uchun alohida indeks: TRI = Σ (Wi × Bi) ko‘rinishida aniqlanishi mumkin. Bu usul GIS muhitida raster qatlamlarni birlashtirish va Weighted Overlay usuli yordamida hududlarni rekreatsion jihatdan zonalashtirish imkonini beradi.

Sirdaryo daryosining tabiiy-rekreatsion ahamiyati: Sirdaryo daryosi tadqiq etilayotgan hududning asosiy tabiiy-rekreatsion o‘qi hisoblanadi. Daryo suv resurslari bilan bir qatorda qirg‘oqbo‘yi landshaftlarining shakllanishiga, o‘simlik va hayvonot dunyosining tarqalishiga ham ta’sir ko‘rsatadi.Daryo bo‘yidagi tabiiy komplekslarning rekreatsion qiymatini quyidagi yo‘nalishlarda ko‘rish mumkin:

birinchidan, suv omili hududning mikroiqlimiy sharoitlarini nisbatan yumshatib, yozgi rekreatsiya uchun qulay muhit yaratadi;

ikkinchidan, qirg‘oqbo‘yi landshaftlari estetik jihatdan aholi uchun dam olish va sayr qilish imkoniyatlarini kengaytiradi;

uchinchidan, daryo ekotizimi baliqchilik va tabiatni kuzatish kabi faoliyatlarni rivojlantirish imkonini beradi;

to‘rtinchidan, daryo va uning tabiiy muhiti ekologik turizm uchun asos bo‘la oladi.

O‘zbekistonning rasmiy turizm portalida Sirdaryo viloyatining ekoturizm va baliqchilik imkoniyatlari alohida qayd etilgan. Daryoda karp, ilonbaliq va boshqa baliq turlari mavjudligi ham turistik-rekreatsion faoliyat uchun tabiiy resurs sifatida ko‘rsatilgan.[6]

Qirg‘oqbo‘yi landshaftlarining rekreatsion ahamiyati: Sirdaryo daryosi qirg‘oqlari tabiiy landshaftlarning o‘ziga xos mozaikasini hosil qiladi. Suv yuzasi, qirg‘oqbo‘yi o‘simliklari, daraxtzorlar, ochiq maydonlar va antropogen landshaftlarning birgalikda uchrashi hududning estetik jozibadorligini oshiradi.

Qirg‘oqbo‘yi landshaftlari quyidagi rekreatsion faoliyatlar uchun qulay:

piyoda sayr qilish; tabiatni kuzatish; baliq ovlash; oilaviy dam olish; foto-turizm; ekologik ekskursiyalar; velosiped marshrutlari; suvga yaqin dam olish; landshaftni kuzatish; ekologik-ma’rifiy turizm. Biroq suv bo‘yidagi rekreatsiyani tashkil etishda ekologik xavfsizlik birinchi darajali shart hisoblanadi. Qirg‘oqning

eroziyaga uchrashi, suv sifati, chiqindilar, noqonuniy baliq ovlash va tabiiy o‘simliklarning buzilishi rekreatsion salohiyatning pasayishiga olib kelishi mumkin.

To‘qay landshaftlarining tabiiy va madaniy-rekreatsion ahamiyati: Sirdaryo vodiysidagi to‘qay ekotizimlari alohida ekologik ahamiyatga ega. To‘qaylar daryo bilan bevosita bog‘langan tabiiy kompleks bo‘lib, biologik xilma-xillikni saqlashda muhim rol o‘ynaydi. Jahon banki materiallarida Sirdaryo havzasining to‘qay o‘rmonlari Markaziy Osiyoning ekologik jihatdan noyob va global miqyosda muhim ekotizimlaridan biri sifatida baholangan.[9] Shuning uchun to‘qay hududlarini oddiy dam olish zonasi sifatida emas, balki ekologik rekreatsiya va ilmiy-ma’rifiy turizm hududi sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Masalan, quyidagi ekologik yo‘nalishlarni yaratish mumkin:

“Sirdaryo qirg‘og‘i — To‘qay — Aholi punkti” ekologik marshruti;

“Sirdaryo tabiati” foto-turizm yo‘nalishi;

“Daryo ekotizimlari” ekologik-ma’rifiy marshruti;

“Sirdaryo bo‘yi qushlari” kuzatuv turizmi.

Bunday marshrutlarda tabiiy muhitni buzmaslik uchun maxsus piyoda yo‘laklari, kuzatuv maydonchalari, axborot stendlari va chiqindi yig‘ish tizimini yaratish zarur.

Aholi punktlarining tabiiy-rekreatsion funksional ixtisoslashuvi: Sirdaryo daryosi bo‘yidagi aholi punktlarini rekreatsion imkoniyatlariga ko‘ra shartli ravishda quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Suv-rekreatsion yo‘nalishdagi aholi punktlari:Bu guruhda daryo qirg‘og‘iga bevosita yaqin joylashgan va suv resurslaridan rekreatsion maqsadda foydalanish imkoniyati yuqori bo‘lgan hududlar ajratiladi.

Asosiy yo‘nalishlar: suv bo‘yida dam olish; baliqchilik; sport-rekreatsiya; oilaviy dam olish; qirg‘oqbo‘yi sayrlari.

2026-yilgi rasmiy ma’lumotlarda Sirdaryo tumanining Kamolot mahallasida Sirdaryo bo‘yida rekreatsiya, suv dam olish zonalari va piyoda yo‘nalishlarini tashkil etishga qaratilgan loyihalar ko‘rib chiqilgani qayd etilgan.[7]

2. Ekologik-rekreatsion yo‘nalishdagi hududlar: Bu hududlarda tabiiy o‘simliklar, to‘qaylar, qushlar va boshqa biologik resurslarni kuzatish asosiy yo‘nalish bo‘lishi mumkin. Bunday hududlarda rekreatsiya intensiv emas, balki ekologik cheklangan va boshqariladigan shaklda tashkil qilinishi lozim.

3. Madaniy-tabiiy rekreatsiya hududlari: Sirdaryo vodiysida tabiiy va tarixiy-madaniy landshaftlar bir-biri bilan bog‘langan. UNESCOning “Farg‘ona–Sirdaryo koridori” materiallarida Sirdaryo bo‘ylab tarixiy karvon yo‘llari, daryo vodiylari va voha landshaftlarining o‘zaro bog‘liqligi qayd etilgan. [4]

Shu jihatdan daryo bo‘yidagi tarixiy obyektlarni tabiiy landshaftlar bilan birgalikda turistik marshrutga kiritish katta ahamiyatga ega.

GIS asosida geografik baholash: Sirdaryo daryosi bo‘yidagi madaniy-rekreatsion resurslarni GIS asosida baholashda quyidagi qatlamlardan foydalanish mumkin:

Sirdaryo daryosi; suv obyektlari; aholi punktlari; yo‘l tarmoqlari; qirg‘oqbo‘yi zonalari; to‘qay va tabiiy o‘simliklar; yer qoplamlari; relyef; landshaftlar; tarixiy-madaniy obyektlar; rekreatsiya obyektlari; ekologik cheklovlar.

Daryo bo‘yidan 500 m, 1 km, 3 km va 5 km masofadagi bufer zonalarni yaratish orqali rekreatsion resurslarning hududiy konsentratsiyasini aniqlash mumkin. Masalan, 1 km qirg‘oqbo‘yi zona yuqori darajadagi suv-rekreatsion imkoniyatlarni aniqlash uchun asosiy hudud sifatida olinishi mumkin. 3–5 km zonalar esa daryo bilan bevosita bog‘langan madaniy, ekologik va agroturistik obyektlarni kompleks baholash imkonini beradi. GISdagi Weighted Overlay usuli orqali tabiiy va madaniy ko‘rsatkichlar birlashtirilganda quyidagi rekreatsion zonalarni ajratish mumkin: juda yuqori rekreatsion salohiyat; yuqori rekreatsion salohiyat; o‘rta salohiyat; past salohiyat; cheklangan rekreatsion foydalanish hududlari.

Bu yondashuv Sirdaryo viloyatining turistik salohiyatini GIS orqali baholash bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlarda ham qo‘llanayotgan yo‘nalishlarga mos keladi. [5]

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot natijasida Sirdaryo daryosi bo‘yidagi aholi punktlarining madaniy-rekreatsion salohiyatini belgilovchi asosiy omillar quyidagicha guruhlandi:

Tabiiy omillar: Sirdaryo daryosi; qirg‘oqbo‘yi landshaftlari; to‘qay ekotizimlari; suv resurslari; biologik xilma-xillik; iqlim; landshaft-estetik xususiyatlar.

Madaniy omillar: tarixiy aholi punktlari; arxeologik obyektlar; mahalliy urf-odatlar; an’anaviy xo‘jalik faoliyati; milliy taomlar; hunarmandchilik; tarixiy-madaniy landshaftlar.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar: yo‘l tarmog‘i; aholi punktlarining yirik shaharlarga yaqinligi; rekreatsiya infratuzilmasi; dam olish maskanlari; xizmat ko‘rsatish tarmoqlari.

Shunday qilib, hududning rekreatsion qiymatini faqat madaniy obyektlar soni bilan emas, balki “daryo + tabiiy landshaft + biologik resurs + madaniy meros + infratuzilma” tizimi orqali baholash maqsadga muvofiq. Sirdaryo viloyatining turizm salohiyati bo‘yicha so‘nggi tadqiqotlarda ham gidrologik sharoit, flora-fauna va rekreatsion landshaftlar hududning tabiiy-turistik salohiyatining muhim komponentlari sifatida ko‘rsatilgan.[8]

XULOSA.Sirdaryo daryosi bo‘yidagi aholi punktlarining madaniy-rekreatsion resurslarini geografik baholash natijasida hududning asosiy rekreatsion imkoniyatlari uning tabiiy-geografik sharoiti bilan bevosita bog‘liqligi aniqlandi.

Eng avvalo, Sirdaryo daryosi hududning asosiy tabiiy-rekreatsion o‘qi hisoblanadi. Daryo suv resurslari, qirg‘oqbo‘yi landshaftlari, to‘qay ekotizimlari va biologik xilma-xillikning mavjudligi rekreatsiyaning ekologik, suvga asoslangan, sport, baliqchilik va estetik yo‘nalishlarini rivojlantirish uchun tabiiy asos yaratadi.

Ikkinchidan, daryo bo‘yidagi to‘qay landshaftlari nafaqat ekologik, balki rekreatsion jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Ularni intensiv dam olish zonalariga aylantirishdan ko‘ra ekologik turizm, tabiatni kuzatish, foto-turizm va ilmiy-ma’rifiy yo‘nalishlarda foydalanish maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, tabiiy va madaniy resurslarni alohida emas, balki yagona madaniy-tabiiy rekreatsion tizim sifatida baholash zarur. Sirdaryo bo‘yidagi tarixiy aholi punktlari, qadimiy madaniy landshaftlar va daryo ekotizimlarini birlashtiruvchi marshrutlar hududning turistik jozibadorligini oshirishi mumkin.

To‘rtinchidan, GIS texnologiyalari yordamida daryo bo‘yidagi rekreatsion resurslarni xaritalash, bufer zonalar yaratish, tabiiy va madaniy komponentlarni ustma-ust tushirish hamda yuqori rekreatsion salohiyatga ega hududlarni aniqlash mumkin.

Tadqiqot asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi: Sirdaryo bo‘yida yagona qirg‘oqbo‘yi rekreatsion GIS bazasini yaratish; to‘qay landshaftlarida ekologik marshrutlar tashkil etish; baliqchilik va suv rekreatsiyasi uchun ekologik me’yorlar asosida maxsus zonalar ajratish; daryo bo‘yidagi aholi punktlarini piyoda va velosiped marshrutlari orqali bog‘lash; tabiiy va tarixiy-madaniy obyektlarni yagona turistik marshrutga birlashtirish; qirg‘oqbo‘yi hududlarida chiqindilarni boshqarish va ekologik monitoringni kuchaytirish; rekreatsion hududlarni juda yuqori, yuqori, o‘rta va past salohiyatli zonalarga GIS asosida ajratish; daryo bo‘yidagi rekreatsiya obyektlarini tashkil etishda tabiiy ekotizimlarning ekologik sig‘imini hisobga olish.

Umuman olganda, Sirdaryo daryosi bo‘yidagi aholi punktlarining madaniy-rekreatsion salohiyati tabiiy va madaniy resurslarning hududiy uyg‘unligi bilan belgilanadi. Ayniqsa, daryo, qirg‘oqbo‘yi landshaftlari va to‘qay ekotizimlaridan oqilona foydalanish hududda ekologik va madaniy rekreatsiyani rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Baratov P., Mamatqulov M., Rafiqov A. O‘rta Osiyo tabiiy geografiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002.

2.Hasanov I.A., G‘ulomov P.N., Qayumov A.A. O‘zbekiston tabiiy geografiyasi. – Toshkent: Universitet, 2010.

3.Soliyev A.S., Usmonov M.R. Turizm geografiyasi. – Samarqand: SamDU, 2005.

4.Mirzayev M.A., Aliyeva M.T. Turizm asoslari. – Toshkent: TDIU, 2006.

5.Djurayev M.E. Geoinformational Assessment of the Touristic (Historical and Natural) Potential of the Syrdarya Region Using GIS Technologies. Journal of Geography and Natural Resources, 2025, 5(03), 6–10.

Tursunova G.R. Sirdaryo viloyatining turizm imkoniyatlari va o‘ziga xos turizm resurslari. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 2025. (Яшил иқтисодиёт тараққиёти (https://www.yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.)

6.Umirzaqov O., Ismailov X. Suv obyektlarini rekreatsion baholash (Sirdaryo viloyati misolida). Journal of Universal Science Research, 2025, 139–141-b.

7.Ahmadqulov S., Umirzaqov O. Sirdaryo viloyati rekreatsion resurslarini geografik baholash. Ilm Fan Xabarnomasi, 2025.

8.Alimkulov N., Baratova D. Sirdaryo viloyatining tabiiy-turistik salohiyati, uning hududiy tarkibi va hozirgi holatini tahlil qilish. FarDU ilmiy xabarlari, 2026.